

RUŠTÍ UPRCHLÍCI PO OBČANSKÉ VÁLCE (1920–1922). OSOBNÍ ZKUŠENOST A DEZILUZE JAKO ZÁKLAD KOLEKTIVNÍHO TRAUMATU?¹

Zbyněk Vydra

Zbyněk Vydra: Russian Refugees after Civil War (1920–1922). Personal Experience and Disillusion as a Basis of Collective Trauma?

The study focuses on refugees from Russia during and after the Civil War (1920–1922) and their perspectives on traumatic life events. In some respects, Russian refugees met the definitional criteria of Displaced Persons, although the term itself is associated primarily with 1945 and after. Russian refugees, civilians and soldiers were evacuated with international help from the Black Sea area (Odessa, Crimea, Novorossiisk) and temporarily interned in refugee camps in and around Istanbul and Lemnos island in the Aegean Sea. For many refugees, their camp stay became a significant traumatic experience, combined with the trauma of losing their homeland, shaping their view of the past and the future. States and governments responsible for managing refugee camps have often come under fire for their approach to refugees. The Russians also felt intense disillusionment with the “disinterest” of Europe. The core of the study is the analysis of the personal experiences of refugees based on sources of a personal nature (unpublished and published). The view “from below” allows us to expand our perception of the problem of war refugees in a historical-anthropological direction and to supplement the official and technical level of the problem in an appropriate way (the approach of governments and non-governmental organisations, the management system of refugee camps, etc.).

Key Words: *Russian Civil War, Russian Refugees, Russian Emigration, Russian Military Emigration, 1920–1922, Refugee Camps, Peter N. Wrangel, Memory Studies, Collective Memory*

V závěru roku 1920 se občanská válka v Rusku chýlila ke konci. O vítězství bolševiků nad tzv. bělogvardějci („bílymi“) bylo víceméně rozhodnuto. Výsledkem porážky bílých byl exodus podstatné části jejich armád i civilního obyvatelstva z jihu Ruska.² V následujících téměř dvou letech přibližně 200 tisíc Rusů nouzově přežívalo v uprchlických táborech především na území formálně stále existující Osmanské říše. Jako občané bez státní příslušnosti (staré Rusko neexistovalo, nové bolševické Rusko nebylo mezinárodně uznáno) byli plně závislí na pomoci velmocí a mezinárodních humanitárních organizací (případně ruských exilových organizací, které mezitím vznikly). Zbytky bílé armády pod velením generála Petra Nikolajeviče Wrangela (1878–1928) nicméně nadále disponovaly částí výzbroje, zachovávaly si vojenskou strukturu a zůstávaly bojeschopnou organizovanou silou s vlastní identitou, což je stavělo do specifické pozice. Pro všechny zúčastněné se v mnoha směrech jednalo o bezprecedentní záležitost.

1 Studie vznikla v rámci projektu GAČR č. 20-09721S „Ruská radikální pravice v emigraci, 1918–1945“. Jedná se o upravenou verzi referátu předneseného na 12. sjezdu českých historiků v Ústí nad Labem, 20. – 22. 9. 2022.

2 * O ruské občanské válce v širším kontextu viz např. Laura ENGELSTEIN, *Russia in Flames. War, Revolution, Civil War 1914–1921*, New York 2018; Richard PIPES, *Russian Under the Bolshevik Regime*, New York 1994, s. 3–140.

Na téma ruských běženců lze pohlížet z různých perspektiv. Institucionálně-právní (jednání o právní úpravě postavení uprchlíků; starost Společnosti národů o uprchlíky prostřednictvím úřadu Vysokého komisaře pro uprchlíky)³, diplomatické (jednání mezi dohodovými mocnostmi a diplomatickými zástupci Wrangelovy vlády)⁴, humanitární (praktická pomoc uprchlíkům ze strany Mezinárodního Červeného kříže, Amerického Červeného kříže, ruských organizací i charitativních činů jednotlivců), z perspektivy genderové (specifické postavení žen; otázka dětských uprchlíků⁵). Přirozeně může docházet – a dochází – k prolínání jednotlivých perspektiv.

Ve své studii volím více perspektivu individuálních příběhů („personal stories“), která umožňuje využití historicko-antropologického přístupu, v kombinaci s paměťovými studii („memory studies“). U osobních příběhů je podstatným základem individuální paměť, která se časem mnohdy transformuje v paměť kolektivní předáváním a sdílením osobních vzpomínek v rámci rodiny nebo určité skupiny. V případě uprchlíků pozorujeme silnou tendenci k budování kolektivní paměti zejména u skupin definovaných profesně (důstojníci/vojáci) a sociálně (šlechta). Přenos kolektivní paměti byl následně umocněn existencí exilových organizací (vojenské svazy a spolky; šlechtické organizace), pro něž vzpomínání na prožité bylo jedním z definujících znaků. V této studii se zabývám více kolektivní pamětí vojáků, neboť mezi uprchlíky tvořili jasně viditelnou, do značné míry oddělenou skupinu (samostatné vojenské tábory), se silnou identitou založenou na příslušnosti k dané jednotce nebo druhu vojska (jednotlivé pluky – „drozdovci“, „kornilovci“; kozácká vojska – donští kozáci, kubáňští kozáci ad.).⁶

Zvolenému přístupu „zdola“ odpovídá i pramenná základna. V prvé řadě se opírá o prameny osobní povahy, jež jsou díky globální povaze ruského porevolučního exilu rozesety prakticky po celém světě. Vzhledem k existenci několika klíčových paměťových institucí většina citovaných nepublikovaných pramenů pochází z ruských (Moskva) a amerických archivů (Bakhtmeteff Archive na Kolumbijské univerzitě v New Yorku;

3 Pro institucionálně-právní perspektivu např. Zoja Sergejevna BOČAROVA, „...*Ne prinjavšij inogo poddanstva.*“ *Problemy socialno-pravovoj adaptacii rossijskoj emigracii v 1920–1930-e gody*, Sankt Peteburg 2005; Elisabeth WHITE, *The Legal status of Russian refugees, 1921–1936*, *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und Vergleichende Gesellschaftsforschung*, 2017, s. 18–38. K zřízení úřadu vysokého komisaře pro uprchlíky viz Claudena M. SKRAN, *Refugees in Inter-War Europe. The Emergence of a Regime*, Oxford 1995, kapitola 3. Dále srov. sborník dokumentů: *Russkije bežency. Problemy rasselenija, vozvraščeniija na rodinu, uregulirovanija pravovogo položenija (1920–1930-e gody)*. *Sbornik dokumentov i materialov*, Moskva 2004, s. 8–10.

4 K diplomacii bělogvardějců nejnověji Anatol SHMELEV, *In the Wake of Empire. Anti-Bolshevik Russia in International Affairs, 1917–1920*, Stanford 2021.

5 K dětským uprchlíkům viz E. WHITE, *A Category „Easy to Liquidate“: The League of Nations, Russian Refugee Children in the 1920s and the History of Humanitarianism*, in: Magaly Rodriguez Garcia – Davide Rodogno – Liat Kozma (eds.), *The League of Nations' Work on Social Issues: Visions, Endeavours and Experiments*, Geneva 2016, s. 201–214; Eadem, *Relief, Reconstruction and the Rights of the Child: The Case of Russian Displaced Children in Constantinople, 1920–22*, in: Nick Baron (ed.), *Displaced Children in Russia and Eastern Europe, 1915–1953*, Leiden 2017, s. 70–96.

6 Šlechtické paměti se autor věnoval v jiném textu. Srov. Zbyněk VYDRA, *Exile and Soviet memoirs: Family mansions in aristocratic family memories after the Russian Revolution*, in: Radmila Švaříčková-Slabáková (ed.), *Family Memory: Creation, Transmission and Usage in History and Today*, New York 2021, s. 162–176.

Hoover Institution Archives na Stanfordské univerzitě). Vedle pramenů archívních máme k dispozici i široké množství vydaných pramenů; memoárová literatura ruského exilu je velmi rozsáhlá.⁷

Istanbul jako centrální bod uprchlických vln

Ruská emigrace se nejprve soustředila v oblastech blízkých k Rusku. V první fázi především Německu a Istanbulu. Odtud uprchlíci směřovali dál, z čehož vznikla centra světové ruské diaspory. V polovině 20. let se největší ruské komunity usadily ve Francii, Československu, Jugoslávii a Bulharsku, mimo Evropu potom v Mandžusku. Význam Německa postupem let klesal, Rusové odtud odcházeli hlavně do Francie. Pomyslným hlavním městem „Zahraničního Ruska“ se během 20. let stala Paříž s téměř padesátitisícovou ruskou komunitou.⁸

V rámci této studie nás zajímá především Istanbul coby „hlavní brána“, kterou prošlo několik uprchlických vln z centrálních a jižních regionů Ruska. Na základě mudroského příměří z 30. října 1918 se Istanbul nacházel pod okupační správou Francie, Velké Británie, Itálie a Řecka. Že právě Istanbul se stal klíčovým místem, bylo do značné míry přirozené. Město leželo na důležité námořní dopravní cestě mezi Evropou a Asií a bylo blízko jihu Ruska, jednomu z hlavních regionů protibolševického odporu. Uprchlíci z Ruska se zde průběžně hromadili už během občanské války, v závislosti na vývoji bojů a postupu bolševiků.⁹ Tisíce do města na Bosporu utekly vlastními silami, tisíce se tam dostaly při francouzské evakuaci Oděsy na jaře 1919.¹⁰ Další uprchlíci přišli po porážce Ozbrojených sil Jižního Ruska, vedených generálem Antonem Děnikinem, na počátku roku 1920. Asi 50000 lidí čekalo na evakuaci z Krymu a Novorossijsku, která proběhla s francouzskou

7 Srov. Andrej Grigorjevič TARTAKOVSKIJ – Terence EMMONS – Oleg Vitaljevič BUDNICKIJ (eds.), *Rossija i rossijskaja emigracija v vospominanijach i dnevnikach. Annotirovannyj ukazatel' knig, žurnalnych i gazetnych publikacij, izdannyh za rubežom v 1917–1991 gg.*, 4 vols., Moskva 2004.

8 K přerozdělení ruských uprchlíků podle zemí viz Marc RAEFF, *Russia Abroad. A Cultural History of the Russian Emigration, 1919–1939*, New York - Oxford 1990, s. 202–203. K jednotlivým zemím srov. Katrin GUSEFF (Catherine Gouseff), *Russkaja emigracija vo Francii. Social'naja istorija (1920–1939 gody)*, Moskva 2014; Robert H. JOHNSON, *New Mecca, New Babylon: Paris and the Russian Exiles, 1920–1945*, Kingston 1988; Miroslav JOVANOVIČ, *Russkaja emigracija na Balkanach 1920–1940*, Moskva 2005; Cvetana K'OSEVA, *Bolgarija i russkaja emigracija: 1920–1950-je gody*, Moskva 2008; Anastázie KOPŘÍVOVÁ, *Střediska ruského emigrantského života v Praze*, Praha 2001; Jelena P. SERAPIONOVA, *Russkaja emigracija v Československé republice*, Moskva 1995; Karl SCHLÖGEL (Hrsg.), *Der große Exodus. Die russische Emigration und ihre Zentren 1917 bis 1941*, München 1994; Karl SCHLÖGEL (Hrsg.), *Russische Emigration in Deutschland 1918 bis 1941. Leben im europäischen Bürgerkrieg*, Berlin 1995; Robert Ch. WILLIAMS, *Culture in Exile. Russian Emigrés in Germany, 1881–1941*, Ithaca – New York 1972.

9 Uprchlíci často nečekali na organizovanou evakuaci a využívali každou vhodnou příležitost. Zvláště když v krymských přístavech kotvily zahraniční komerční lodě ochotné vzít je na palubu. A. Slobodskoj se takto dostal z Jalty do Istanbulu v únoru 1920. Srov. A. SLOBODSKOJ, *Sredi emigracij*, in: *Konstantinopol – Gallipoli*, Moskva 2003.

10 Při evakuaci 4. – 7. 4. 1919 bylo z Oděsy odvezeno až 50 tisíc civilistů. Viz Kim J. MUNHOLLAND, *The French Army and the Intervention in Southern Russia, 1918–1919*, Cahiers du monde russe et soviétique, 22, 1981, č. 1, s. 43–66, zde s. 57.

a britskou pomocí v březnu 1920.¹¹ Po příjezdu do Istanbulu část uprchlíků nalezla útočiště přímo ve městě a část byla okupačními úřady rozdělena do táborů na Princových ostrovech v Marmarském moři.¹²

Někteří z evakuovaných se na Krym vrátili poté, co se Děnikinovu nástupci generálu baronu Petru Wrangelovi podařilo dočasně stabilizovat bílou armádu a poloostrov udržet. Na Wrangelovu výzvu se vrátilo asi 4 tisíce důstojníků a 5 tisíc civilistů.¹³ Kněžna Lidija L. Vasilčiková, která v té době již byla s rodinou na Maltě, zaznamenala případ staré kněžny Naděždy Alexandrovny Barjatinské a její dcery Iriny. Ta jí řekla: „*Uvidíte, že odsud odjedeme jako poslední, protože jsme lidi bez iniciativy*“. Zůstaly na Maltě, dokud Wrangel dočasně neobsadil Krym. Vrátily se do Jalty, a když bolševici dobyli Krym zpět, už nestihly odjet a zahynuly.¹⁴

Naděje tedy netrvala dlouho. V listopadu 1920 jihoruská bělogvardějská vláda přiznala svoji porážku a nutnost evakuace vojáků i civilistů před postupujícími bolševiky.

Současně uznala, že sama nemá žádné prostředky, aby uprchlíkům poskytla pomoc – ani pro samotnou cestu, ani pro pozdější dobu.¹⁵ Na pomoc Velké Británie se spoléhat nedalo, na rozdíl od evakuace v roce 1919. Britská vláda se vzdala 13. listopadu 1920 odpovědnosti za další uprchlíky z jihu Ruska, vyjma osob britské národnosti. Uprchlíkům již nemělo být umožňováno přistávat v Istanbulu a jedinou odpovědnost za osud uprchlíků měla přijmout Francie, jelikož uznala Wrangelovu vládu.¹⁶

Listopadová evakuace probíhala ve srovnání s březnovým chaotickým úprkem z Novorossijsku relativně spořádaně. O výrazně lepší organizaci se zasloužilo Wrangelovo velení.¹⁷ Přesto mnoho vojáků i civilistů vykazovalo nejistotu a obavy z temné

11 Panika a chaos si vyžádaly mnoho obětí, když se lidé snažili protlačit na lodě a byli v davu ušlapáni. Britský polní maršál Henry Wilson vinil z uprchlické krize nerozhodné politiky v Paříži a Londýně. Nur Bilge CRISS, *Istanbul. Die russischen Flüchtlinge am Bosphorus*, in: Schlögel (Hrsg.), *Der große Exodus*. 45–46.

12 Na základě mudroského příměří z 30. října 1918 se Istanbul nacházel pod okupační správou Francie, Velké Británie, Itálie a Řecka. Nur Bilge CRISS, *Istanbul Under Allied Occupation 1918–1923*, Leiden – Boston – Köln, 1994.

13 Sergej Sergejevič IPPOLITOV – Sergej Vladimirovič KARPENKO – Jefim Josifovič PIVOVAR, *Rossijskaja emigracija v Konstantinopole v načale 1920-ch godov. (Čislennosť, materialnoje položenije, repatriacija)*, Otečestvennaja istorija, 1993, č. 5, s. 76.

14 Lidija Leonidovna VASILČIKOVA, *Isčeznuvsaja Rossija. Vospomnanija knjagini Lidii Leonidovny Vasilčikovej 1886–1919*, Sankt Petěrburg 1995, s. 534. K poslední fázi občanské války na Krymu v roce 1920 viz Evan MAWDSLEY, *The Russian Civil War*, New York 2008, s. 262–271.

15 Wrangelovo prohlášení k armádě o evakuaci viz *Ischod Russkoj Armii generala Vrangelja iz Kryma*, Moskva 2003, s. 74–75.

16 The National Archives (TNA), Kew, T 161/89/17, šifrovaný telegram ministerstva zahraničí admirálu de Robeckovi do Istanbulu, 13. 11. 1920. Stejnou informaci dostal britský velvyslanec ve Francii lord Derby. Vláda nicméně na dalším jednání 25. 11. svůj závěr mírně změnila. Ministr vojenství Winston Churchill požádal o uvolnění 20 tisíc liber na pomoc uprchlíkům. Vláda souhlasila za podmínky, že pomoc bude určena výlučně civilním uprchlíkům, zejména ženám a dětem, nemocným a zraněným; v žádném případě ne pro znovuvybrojení a přeskupení Wrangelových jednotek. Současně měl ministerský předseda vznést otázku možné repatriace těchto a dalších ruských uprchlíků na jednání s ruskou obchodní delegací. Vrchní velitel britských jednotek v Istanbulu generálporučík C. H. Harington finanční pomoc velmi ocenil, viz dopis Haringtona Churchillovi z 18. 1920, TNA, T 161/89/17.

17 Oleg Valerjevič RATUŠNJAK, *Kazačestvo v emigracii (1920–1945gg.)*, Krasnodar 2013, s. 67–68.

budoucnosti.¹⁸ Kavaleristé museli nechat své koně v Sevastopolu, pro zvířata na lodích místo nebylo. Zvláště kozáci nesli těžce pohled na koně opuštěné na břehu, když lodě opouštěly přístav.¹⁹

Nestejnorodá flotila válečných lodí, civilních plavidel i obyčejných motorových člunů vyplula z Krymu mezi 13. a 16. listopadu 1920. Sto dvacet šest plavidel směřovalo na Istanbul s minimálně 130 tisíci vojáky a civilisty. Počet pasažérů výrazně překročil původní očekávání.²⁰ Cesta trvala od jednoho do pěti dnů a pro mnoho evakuovaných představovala utrpení. Dle vzpomínek bělogvardějce Vsevoloda V. Sachaneva výchozí problém tkvěl v přeplněnosti lodí. Na lodích s běžnou kapacitou 2 500 pasažérů se mačkalo 8 až 10 tisíc. Lidé spali v podpalubí, na mokrých horních palubách i mezi potrubím v strojovně. Od velkého počtu lidí se odvíjely další komplikace, především nedostatek potravin a hygieny. Mezi 17. a 21. listopadem většina lodí s evakuovanými vojáky a civilisty zakotvila v Istanbulu. V prvních den nebylo umožněno uprechlíkům vstoupit na pevninu. Mezi pevninou a flotilou sice pendlovaly obchodní lodě a bárky naložené jídlem, problém se zásobováním však vyřešit nemohly. Tíživý byl nedostatek pitné vody.²¹

Ve stejné době, kdy flotila připlula do Istanbulu, se konala porada na palubě francouzského křižníku *Waldeck Rousseau*. Ruští velitelé generálové Petr N. Wrangel a Pavel N. Šatilov (náčelník Wrangelova štábu) se setkali se zástupci Francie, vysokým komisařem v Istanbulu Albertem Defrancem, hrabětem Damienem de Martel, generálem Pierrem de Bourgon (vrchní velitel francouzských jednotek v Istanbulu) a admirály Ferdinandem De Bonem (velitel francouzské flotily v Istanbulu) a Charlesem Dumesnilem. Francouzi potvrdili, že berou Rusy evakuované z Krymu pod svoji ochranu (na úhradu s tím spojených nákladů si měli ponechat ruská válečná a obchodní plavidla). Ruské vojenské jednotky si mohly udržet svoji organizační samostatnost a dosavadní hierarchii velení. Současně však mělo dojít k jejich rozdělení – První armádní sbor generála Alexandra P. Kutěpova (1888–1930) v počtu 26 956 mužů se měl usídlit na Gallipoli, kubáňští kozáci (16 050) generála Michaila A. Fostikova měli odejít na ostrov Lemnos a donští kozáci (14 653 mužů) generála Fjodora F. Abramova do tábora v Čataldže. Mimo

18 Popis evakuace od generála donských kozáků Sysoje K. Borodina viz Aleksandr UŠAKOV, *Gallipoli. Die weiße Armee in den Lagern*, in: Karl Schlögel (Hrsg.), *Der große Exodus. Die russische Emigration und ihre Zentren 1917 bis 1941*, München 1994, s. 21–22.

19 Bakhmeteff Archive (BAR), Columbia University Rare Book and Manuscript Library, Mandrazhi Memoirs, s. 204–205.

20 Generál Pavel Šatilov uvedl v pamětech, že předpoklad počtu evakuovaných byl zhruba 70 000. Nakonec lodě převážely 136 000 lidí. BAR, Pavel Nikolaevich Shatilov Papers, Box 10, s. 897. Generál Wrangel psal do Paříže ruským diplomatickým zástupcům o 130 tisících evakuovaných. Hoover Institution Archives (HIA), Mikhail Nikolaevich Girs papers, Box 52, Folder 2, dopis P. B. Struvemu z 25. 11. 1920. Jiné prameny (např. dokumenty francouzského ministerstva vojenství) uvádí 145 000 – 150 000 evakuovaných. Srov. Bruno BA-GNI, *Lemnos, L'isle aux cosaques*, Cahiers du monde russe 50, 2009, č. 1, s. 187–230, zde s. 187; CRISS, *Istanbul*, s. 83.

21 A. UŠAKOV, *Gallipoli*, s. 22.

to asi 4500 nemocných a zraněných vojáků mělo zůstat v Istanbulu.²² Wrangelův štáb byl redukován na minimum a vláda Jižního Ruska fakticky přestala existovat.

Určit s přesností množství ruských uprchlíků není dost dobře možné. Neexistovala centrální evidence a statistiky se tudíž značně liší.²³ V samotném Istanbulu se počet běženců konstantně měnil. Někteří odešli, jiní zase přišli. Na jaře 1920 byl jejich počet odhadován na 65 000 až 90 000 (celkový počet obyvatel Istanbulu byl asi 2 miliony).²⁴ Do příplutí Wrangelova transportu se počet ruských uprchlíků o něco snížil, protože část z nich se přesunula do balkánských zemí, Československa nebo západní Evropy. Po listopadové vlně se tedy na Bosporu nacházelo přibližně 190 000 Rusů.²⁵

Péče o uprchlíky přímo v Istanbulu byla ztížena i proto, že samotné město bylo ve složité situaci a rozhodně nebylo připraveno přijmout tak vysoký počet uprchlíků. Rusové navíc nebyli jediní bezprizorní, ve městě bylo registrováno také 155 tisíc řeckých a arménských a 75000 tureckých uprchlíků.²⁶ Pomoc poskytovaly ruské organizace (především Ústřední sjednocený výbor Ruského Červeného kříže, Všeruského svazu zemstev a Všeruského svazu měst) za výrazné asistence Amerického Červeného kříže, Francouzů a Angličanů. Největší část běženců, přibližně 100 tisíc, byla odkázána na pomoc francouzských úřadů.²⁷ Vysocí komisaři v Istanbulu (úřad zřízený Nejvyšší radou na Pařížské mírové konferenci) rozhodli, že uprchlíci budou umístěni na Princovy ostrovy v Marmarském moři. Každá z velmocí dostala do správy jeden ostrov: Britové Prinkipo (turecky Büyükaada), Francouzi Chalki (Heybeliada), Italové Antigonu (Burgazada) a Američané Proti (Kinaliada).

Civilisté v táborech a v Istanbulu

V Istanbulu a okolí se hromadili ruští uprchlíci už během roku 1919. Generál Alexej von Lampe, člen Wrangelova štábu nacházející se služebně v Istanbulu a spolupracující s lokální ruskou organizací Ruského Červeného kříže, si 19. února 1920 zapsal do deníku: „*S uprchlíky se setkáváme každý den. Na Prinkipu Angličané dělají klidně a chladně svou práci, dávají, co slíbí. Na Chalki se Francouzi chovají k uprchlíkům jako k něčemu méněcennému. Na Proti jsou Američané – odtud přišla stížnost plukovníka Gnědiče, že je*

22 BAR, Shatilov Papers, Box 10, s. 900–901, 903–904; Vladimír Christianovič DAVATC – Nikolaj Nikolajevič LVOV, *Russkaja armija na čužbině*, Bělehrad 1923, s. 15–16; N. CRISS, *Istanbul*, s. 83.

23 Srov. UŠAKOV, *Gallipoli*, s. 39. Odhady o celkovém počtu uprchlíků z Ruska se pohybují v rozmezí od 900 000 do 3 milionů lidí. Viz Karl SCHLÖGEL, *Einführung. Die Zentren der Emigration*, in: Karl Schlögel (Hrsg.), *Der große Exodus. Die russische Emigration und ihre Zentren 1917 bis 1941*, München 1994, s. 12. Ruský Červený kříž počítal s 1,5 – 2 miliony běženců. Viz zpráva B. E. Ivanického z cesty na Blízký východ, 26. 7. 1922. HIA, M. N. Girs Papers, Box 48, Folder 48-1, p. 27.

24 Výbor pro uprchlíky v Istanbulu registroval 99 210 osob k 1. 2. 1921. Srov. UŠAKOV, *Gallipoli*, s. 38; N. CRISS, *Istanbul*, s. 29–30. Bilanční zpráva F. Nansena pro Společnost národů přednesená 4. 9. 1923 uváděla 170 tisíc Rusů v Istanbulu. Číslo se shodovalo s údaji francouzské okupační správy a Amerického Červeného kříže. Viz HIA, Report on the Work of the High Commission for Refugees presented by Dr. Fridtjof Nansen to the Fourth Assembly (dále cit. jako HIA, *Nansen Report*), s. 1.

25 Srov. S. IPPOLITOV – S. KARPENKO – J. PIVOVAR, *Rossijskaja emigracija*, s. 76.

26 HIA, *Nansen Report*, s. 1.

27 Tamtéž, s. 80–81. Srov. N. CRISS, *Istanbul*, s. 83.

*nutí (ruské běžence – Z. V.) dělat podřadné práce pro Armény, Řeky, a dokonce ho jednou uhodili. To druhé je třeba ověřit. Zítřejdu na Prinkipo s cílem rozdat důstojníkům prádlo. Všechno prověřím.*²⁸

Podle Lampeho na tom byli nejhůře uprchlíci na Chalki. Trpěli nedostatkem jídla a přezíravostí Francouzů. Lampe však současně příznával, že ani běženci se nechovali vždy nejlépe: „*Opíjejí se a povalují jak ztrouchnivělá polena*“.²⁹ Lampe za přístup k běžencům nejvíce chválil Italy a vůbec nejhůř v jeho očích dopadli Američané, což zjevně souviselo s předsudky vůči židovskému personálu.³⁰ Kritika Francouzů nebyla ojedinělá. A. Slobodskoj jejich správu Chalki hodnotil též negativně. Zde ruským uprchlíkům vadil i fakt, že francouzské jednotky hlídající ostrov byly složeny ze senegalských vojáků tmavé pleti. Hlavním důvodem stížností ovšem bylo nedostatečné zásobování. Příděly potravin byly skromné a s příchodem dalších uprchlíků byly stále snižovány.³¹

Hraběnka Varvara Nikolajevna Bobrinská (1864–1940) se ocitla v roce 1920 rovněž na Princových ostrovech. Během první světové války a občanské války se angažovala v Ruském Červeném kříži a brzy po příjezdu, když se zotavila po útrapách cesty, se vydala do Istanbulu pomáhat uprchlíkům. Na ruském vyslanectví zřídila v květnu 1920 Hlavní registrační kancelář (Glavnoje spravocnoje bjuro), která prováděla pátrání po příbuzných a známých uprchlíků. Během týdne kancelář zapsala na 20 tisíc běženců. Bobrinská bedlivě sledovala situaci v jednotlivých uprchlických táborech a v mnohém se shodla s postřehy generála von Lampe. Sice velice chválila práci Amerického Červeného kříže přímo v Istanbulu, pro Američany na ostrově Proti však mnoho pochopení nenašla: „*Američané nepřišli na nic lepšího, než dát Proti a ruské uprchlíky, kteří tam jsou, pod kontrolu Židů, pravda, amerických, ale stále Židů. Brzy nastal povyk a Američané museli vyměnit personál a nahradit ho Američany jiné rasy*“.³²

Civilní uprchlíci nebyli pouze na Princových ostrovech, ale i v dalších táborech na pevnině, v blízkosti Istanbulu a v samotném městě. Největší tábory byly Bernadotte u San Stefana (1850 osob) a Selinje (2500 osob). Podmínky zde byly horší než v táborech vojenských. Oficiální zpráva o situaci v Bernadotte pravila: „*Uprchlíci žijí v táborech, v němž za války byli umístěni spojenečtí váleční zajatci. Jen čtvrtina baráků má podlahy pokryté prkny, ve zbytku jsou podlahy ze zeminy, mnohé nemají okenní tabulky, netopí se ani*

28 Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj federacii (GARF), f. 5853, General von Lampe, op. 1, d. 2, kniha 25 (30), mikrofilm č. 1, l. 389.

29 GARF, f. 5853, op. 1, ed. ch. 2, kniha 25 (30), mikrofilm č. 1, l. 395 (zápis z 24. – 26. 2. 1920).

30 GARF, f. 5853, op. 1, ed. ch. 2, kniha 25 (30), mikrofilm č. 1, l. 405 (zápis z 5. 3. 1920).

31 A. SLOBODSKOJ, *Sredi emigracii*, s. 39, 44–45.

32 GARF, f. 5819, Bobrinskaja Varvara Nikolajevna, op. 1, ed. ch. 5, Chronika mojej žizni. Vospominanija (1864–1930), l. 133–135. V listopadu 1920 kancelář Varvary Bobrinské registrovala již 44 000 jmen. Po příplutí Wrangelova transportu zaměstnanci registrační kanceláři zapisovali uprchlíky přímo na lodích v přístavu. Na konci roku 1920 kartotéka obsahovala 190 000 jmen. Srov. Svetlana Nikolajevna UTURGAURI, *Bělyje ruskije na Bosfore, 1919–1929*, Moskva 2013, s. 164–166; S. IPPOLITOV – S. KARPENKO – J. PIVOVAR, *Rossijskaja emigracija*, s. 76.

v zimě, není tam lázeň, dezinfekční místnost je mimo provoz, protože tam není topení. V táboře není čerstvá voda, každý den se přiveze jedna tuna na 1000 lidí (asi 250 ml na osobu). Horká voda se nevydává vůbec. Každý den musí všichni muži ve věku od 15 do 60 let, bez ohledu na to, zda se jedná o důstojníky nebo řadové vojáky, vykonávat nucené práce pro Francouze. Tyto práce jsou: praní špinavého prádla pro Araby, odvoz odpadků a nakládání skladu intendantury.“³³

Jak jsme konstatovali, počet ruských uprchlíků v Istanbulu bylo velmi obtížné určit. Pro některé byl Istanbul jen krátkou zastávkou a přestupní stanicí, jiní zde zůstali i rok nebo dva. Kněžna Lidija Vasilčiková, která se dostala z Krymu v dubnu 1919, když Britové evakuovali část dynastie Romanovců, nevzpomínala na pobyt v Istanbulu ve zlém. Spolu s manželem a dětmi měli ubytování na britské jachtě kotvící v přístavu a dny na Bosporu jim ubíhaly vcelku poklidně, téměř jako na dovolené. Díky prodeji některých šperků měli dostatek finančních prostředků. Navíc britský kapitán na lodi, na níž v Istanbulu přebývali, se k nim coby urozeným osobám choval s větší úctou, než kdyby se jednalo o řadové uprchlíky. Byla to spíš výjimka a Vasilčiková si svého štěstí byla dobře vědoma.³⁴

Postavení Rusů v Istanbulu obsazeném Spojenci bylo obvykle složité. Byli bez státní příslušnosti, diplomatičtí zástupci předrevolučního Ruska a bílých nebyli uznáni. „Poznali jsme přezíravost a domýšlivost Angličanů, drzost a aroganci Francouzů. Zjistili jsme, co to znamená nemít právo na volný pohyb a co všechno souvisí se získáním víza pro výstup a vstup. Na každém kroku jsme měli pocit, že Rusům není dovoleno to, co Francouzům a Angličanům. [...] Pochopili jsme, co znamená být lidmi bez vlasti.“³⁵

Rusy bylo možné potkat v Istanbulu prakticky všude. „Ruská čtvrť“ se nacházela především v evropské části města, v čtvrti Pera a okolí náměstí Taksim, a na starém městě, v čtvrti Eminönü, od Galatského mostu k chrámu Hagia Sofia a v ulicích Velkého bazaru. Zdejší bleší trh se stal ruským mikrosvětlem. Řadoví vojáci, kozáci a gardoví důstojníci se zde potkávali s civilisty všech sociálních vrstev a profesí. Lidé se snažili obstarat něco k jídlu, sehnat nocleh a prodávali kvůli tomu i to poslední, co měli. Sociální rozdíly zmizely, sociální kapitál z předrevolučních časů byl pryč. Všichni si byli rovni v bídě a zoufalství. „V staré ženě, která v kuchyni připravovala jídlo, drhla podlahu a prala prádlo, byste nepoznali bývalou hraběnku a velkou dámu“, psali současníci.³⁶ Podle plukovníka dělostřelectva Konstantina Mandražiho (1879–1970) byl život v Istanbulu složitý zejména pro ženy. Mnoho z nich našlo práci jako pomocnice v obchodech, servírky, zpěvačky. V řadě případů jim však nezbyla jiná možnost obživy než prostitute.³⁷

Sám Mandraži, který se rozhodl vystoupit v Istanbulu a nebyl tedy v kontingentu umístěném na Gallipoli, měl štěstí na pomoc od rodiny amerického vysokého komisaře

33 A. UŠAKOV, *Gallipoli*, s. 38–39.

34 L. L. VASILČIKOVA, *Isčeznuvšaja Rossija*, s. 524–525.

35 V. DAVATC – N. LVOV, *Russkaja armija*, s. 21.

36 Tamtéž, s. 42.

37 BAR, *Mandrazhi Memoirs*, s. 207–208. O každodenním životě uprchlíků též A. SLOBODSKOJ, *Sredi emigracii*, s. 8–93.

viceadmirála Marka L. Bristola. Admirálova manželka mu poradila, aby si otevřel prádelnu, a poskytla mu finanční výpomoc. Mandraži najal tedy osm řeckých pradelen a pustil se do provozování živnosti. Později zaměstnal i několik ruských běženců a taktó se živil víc než rok. Nakonec opouštěl Istanbul s lítostí: „*Turci byli velice slušní, velmi pohostinní, dalo se spolehnout na jejich slovo a přátelství, které se nedalo koupit.*“³⁸

Mandražihovo případ jistě patřil k těm šťastnějším.³⁹ I on však ukazuje, že ruští uprchlíci v Istanbulu by si těžko poradili bez vnější pomoci. Z iniciativy soukromníků byla založena celá řada dobročinných organizací. Jejich péčí vznikly pro uprchlíky útulky, školy, jídelny, knihovny. Americký Červený kříž do října 1921 rozdělil potravinovou pomoc téměř 18 000 uprchlíkům.⁴⁰ Spolky zakládali i sami Rusové – např. v únoru 1921 vznikl Svaz ruských studentů v Konstantinopoli (*Sojuz ruských studentov v Konstantinopole*; Rusové používali tradiční označení města – Z. V.), který si kladl za úkol sdružovat mladé ruské studenty za účelem vzájemné „kulturně-osvícenské a ekonomické podpory“.⁴¹ Ruský Červený kříž zajišťoval lékařskou a materiální pomoc.

Rusové postupně Istanbul opouštěli a mířili dál do Evropy (Francie, Německo, Království SHS, také Československo). Roli sehrálo mezinárodní řešení právního postavení uprchlíků na úrovni Společnosti národů: uznání identifikačního dokladu, tzv. Nansenova pasu, usnadnilo přijetí uprchlíků v dalších zemích.⁴² Vedle toho vznikaly na úrovni některých států speciální programy na pomoc uprchlíkům; výjimečná byla v tomto směru československá Ruská pomocná akce.⁴³ V lednu 1922 bylo v Istanbulu registrováno ještě 24 000 ruských uprchlíků (šetření prováděla Společnost národů). Ne všichni museli být zaregistrováni, takže reálný odhad byl maximálně 30 000 uprchlíků ve městě.⁴⁴ Průběžně probíhala evakuace a v září 1923 už v Istanbulu zůstávalo přibližně jen 11 000 Rusů.⁴⁵

Gallipoli, Čataldža, Lemnos. Vojáci v uprchlických táborech

Jak již bylo uvedeno, Wrangelova armáda byla z praktických důvodů rozdělena na dvě hlavní části: 1. armádní sbor generála Kutěpova byl umístěn na Gallipoli. Zde setrval více než rok. Druhá část složená z různých kozáckých jednotek byla rozeslána do táborů v okolí Istanbulu a na Lemnos. K přesunu z Istanbulu na Gallipoli a další místa docházelo postupně od 22. listopadu 1920.

38 Tamtéž, s. 205–206, s. 211.

39 Mandraži nakonec přece jen dokázal využít určitý sociální kapitál vyplývající z postavení důstojníka carské gardy a znalosti cizích jazyků, čímž většina prostých uprchlíků nedisponovala. A ani každý urozený nebo vzdělaný uprchlík neměl podobné štěstí.

40 *Poslednije novosti*, 7. 10. 1921, č. 453, s. 2.

41 Svaz navázal kontakty s obdobnými organizacemi v Paříži, Praze, Berlíně, Varně a Helsinkách. *Obščee dělo*, 22. 3. 1921, č. 250, s. 4.

42 Nansenův pas v roce 1922 uznalo 31 zemí světa. Viz HIA, *Nansen Report*, s. 4.

43 O jejím založení rozhodlo ministerstvo zahraničních věcí 28. července 1921. Srov. A. KOPŘIVOVÁ, *Střediska*, s. 8.

44 *Obščee dělo*, 26. 1. 1922, č. 549, s. 2; CRISS, *Istanbul*, s. 31.

45 HIA, *Nansen Report*, s. 6–7.

Poloostrov Gallipoli byl výrazně poznamenán boji z roku 1915. Městečko Gallipoli bylo z větší části rozbombardováno a nevešla se do něho více než třetina Kutěpovova sboru. Větší část se utábořila asi deset kilometrů za městem na úpatí hory. Vojáci si museli tábor nejprve postavit, což pro ně bylo nemilé překvapení.⁴⁶ Budování tábora nebylo nijak snadným úkolem, protože vojákům chybělo nářadí. Na porážení stromů a keřů používali šavle. Ve velkých stanech zprvu žilo až sto mužů, později se počty zredukovaly na přibližně šedesát. Ve velkém si vojáci budovali zemljanky. Život v stanovém táboře v údolí s horskou říčkou nebyl nijak jednoduchý. V zimních měsících byli vyhladovělí, špinaví a zavšivení vojáci vystaveni drsnému větru, jemuž museli čelit pouze do lehkých anglických pláštů.⁴⁷

Výrazně lepší to nebylo ani v městečku Gallipoli. Místních obyvatel (Turků, Řeků, Arménů) zde žilo asi osm tisíc. Rusové byli umístěni v poničených mešitách, domech, stodolách. Vsevolod Sachanov vzpomínal: „*V malém obývacím pokoji bylo těsno. Leželi jste tak blízko u sebe, že jste buď museli vstát, nebo vzbudit souseda, aby si lehl na druhou stranu. Nerovný terén pokrytý kamením a odpadky vám nedal spát; vše se zarývalo do těla.*“⁴⁸ Mnoho domů bylo bez oken, dveří, střech. Pokud z domu leckdy zůstaly jen čtyři holé stěny, pobývat v něm bylo dosti nepříjemné, zvláště v dešti. Špína, zima, zavšivení a rostoucí případy recidivujícího břišního tyfu a zápalu plic byly v Gallipoli běžnými jevy. Za první dva měsíce zemřelo asi 250 lidí.⁴⁹

I přes tyto krušné podmínky život šel dál. Armáda si nadále udržovala disciplínu, nebo se důstojníci a poddůstojníci o to alespoň snažili. Den vojáků na Gallipoli měl pevný řád: v sedm hodin budíček, ranní mytí pod širým nebem (i v zimě), ranní pobožnost a pití čaje v polní kuchyni. Skrovný oběd v poledne byl uvařen v polní kuchyni dodané Francouzi. Večere byla jen podle jména, ve skutečnosti se opakoval rituál ranního pití čaje. Během dne vojáci vykonávali různou pracovní činnost, mimo jiné se věnovali s velkou energií čištění města od odpadu nahromaděného v ulicích. Část dne byla vyhrazena vojenskému výcviku.⁵⁰

To nás přivádí k podstatnému faktu, a sice bezprecedentnímu postavení ruských vojáků z hlediska mezinárodního práva. Ačkoli se vojáci-uprchlíci nacházeli na území suverénního státu (Osmanské říše/Turecka), respektive v spojenecké okupační zóně, zachovaly si ruské jednotky svoji organizaci a samostatné velení. Za občanské války se bělogvardějská armáda ztotožňovala s Ruskem; nyní v exilu si uchovávala nadále dvojitou funkci. Nejednalo se pouze o ozbrojenou sílu, ale státní organizaci Ruska. Wrangel

46 Když Kutěpov uviděl prostor budoucího tábora jako první, řekl pouze „A to je všechno?“ Se svým dojmem se po návratu na loď nikomu nesvěřil. *Russkije v Gallipoli. Sbornik statěj, posvjaščennyj prebyvaniju I-ogo armejskogo korpusa Russkoj armii v Gallipoli*, Berlin 1923, s. 39.

47 A. UŠAKOV, *Gallipoli*, s. 24–25.

48 Tamtéž., s. 25.

49 Rodiny vojáků a důstojníků byly ubytovány v společných bytech v opuštěných velkých domech. V jednom pokoji obvykle žily dvě až čtyři rodiny, tedy minimálně šest až deset osob. Třináct obecních bytů v Gallipoli ubytovalo přes tři sta žen a osmdesát dětí. *Russkije v Gallipoli*, s. 45; S. UTURGAURI, *Bělyje Russkije*, s. 66.

50 A. UŠAKOV, *Gallipoli*, s. 26.

a jeho generálové zdůrazňovali, že prostřednictvím armády trvá kontinuita starého Ruska. Od civilních uprchlíků se vojáci odlišovali rovněž tím, že disponovali zbraněmi a skrze identifikaci se svými jednotkami si udržovali svébytnou identitu. Nebyli jen „beztvarou masou“ uprchlíků. Mnozí se označovali za „politické emigranty“, ne za uprchlíky. A především velitelé trvali na tom, že armáda i po evakuaci nadále existuje, platí hierarchie velení. Muselo se tudíž s nimi zacházet jiným způsobem a pokus Francouzů ruské jednotky rozpustit záhy narazil na odpor.⁵¹

Každodenní život na Gallipoli se v podstatné míře stabilizoval od konce února 1921. Bydlení mužstva bylo elementárním způsobem zajištěno, stejně byla vyřešena otázka zásobování. Od té chvíle se začaly probouzet první známky kulturního života. Nastala chvíle, kdy slovy pamětníka se člověk osvobodil od „*psychologie konzervy, ohříváče a dalších detailů existence určených přidělovým systémem*“.⁵²

Na základě vzdělání a původu vojáků a podle příslušnosti k typu jednotky začaly vznikat různé spolky. Už v březnu začaly vycházet noviny, fungovat hudební a umělecké kroužky, divadelní skupiny. S pomocí exilového Všeruského svazu zemstev a měst (Zemgor) byla otevřena knihovna, čteně navštěvovaná i přes počáteční velmi skromné vybavení („jedna kniha na čtyřicet mužů“). „*Sehnat knihu ke čtení bylo velkým štěstím. Ty nejzajímavější byly čteny nahlas pro celý stan v pauze po obědě*“.⁵³ Předčítány byly noviny, vydávané porůznu v Evropě šířícím se ruským exilem (*Obščee dělo, Rul'*; *Novaja russkaja žizň; Poslednije novosti*).

Vzniklo mnoho různých vědecko-vzdělávacích kroužků, tak jak mezi mužstvem bylo nemálo příslušníků inteligence (agronomové, lékaři, inženýři). Na konci ruského pobytu bylo na Gallipoli víc než patnáct různých kroužků a spolků s více než 2 000 členy. Vojáci se věnovali také sportu. Už v lednu 1921 byla zřízena gymnastická a šermířská škola (v polorozpadlých tureckých lázních). V březnu vznikla první tři fotbalová mužstva, později se jejich počet rozrostl na celkem dvacet tři. Ruští fotbalisté nehráli jen mezi sebou, utkali se také s francouzskými námořníky. Mimo fotbalistů také byla založena lehkooatletická družstva.⁵⁴

Výše zmíněný *Zemgor* nezaložil pouze knihovnu, zřídil rovněž divadlo. Divadelní ansámbl měl patnáct profesionálních herců a odehrál 80 představení, většinou ruské klasiky. Velmi populární mezi *gallipolci* byly nejrůznější plukovní tiskoviny: humoristický časopis *Lešení (Ešafot)* a další. V létě 1921 kolovalo na Gallipoli přes deset ručně či strojem psaných ilustrovaných listů a časopisů, často na bázi pluku (svůj časopis měli

51 Vladimír Konstantinovič VITKOVSKIJ, *Konstantinopolskij pochod*, Paříž 1933, s. 1–3; *Russkije v Gallipoli*, s. 172–173. Srov. Paul ROBINSON, *White Army in Exile, 1920–1941*, Oxford 2002, s. 21.

52 *Russkije v Gallipoli*, s. 282.

53 A. UŠAKOV, *Gallipoli*, s. 27.

54 *Russkije v Gallipoli*, s. 330–331.

drozdovci, kornilovci nebo 1. Důstojnický pluk generála Markova).⁵⁵ Plukovní štáb vydával „*Informační bulletin*“ obsahující nejen rozkazy a nařízení, ale také přehled o událostech v Sovětském Rusku. Čtenáře však většinou zajímaly pouze rozkazy, o zprávách předpovídajících brzkou smrt bolševismu měli skeptické mínění.⁵⁶

Různorodé aktivity lze vysvětlit psychologii armády: většina důstojníků a vojáků nechtěla zůstat v nečinnosti a sport nabízel východisko. Všichni počítali s tím, že na Gallipoli nezůstanou dlouho, nejradyji by opustili poloostrov hned druhý den po příjezdu. Očekávali co nejčasnější přesun do některé slovanské země. Plynuly však dny, týdny a měsíce a nehnuli se z místa. První větší naděje na transport ožily na jaře 1921. V té době docházelo k problémům s hodně diskutovanou repatriací a změnou francouzské politiky vůči Wrangelovu vojsku. Zprávy ze Sovětského Ruska hovořily o tragédiích repatriantů. Skupina kozáků, která se vrátila do Oděsy, byla zastřelena.⁵⁷ Francouzi zase chtěli po Wrangelovi, aby armádu rozpustil.⁵⁸ Nenaplnily se naděje, že Francie bude uznávat Wrangelovu vládu i v exilu, podobně jako byly během první světové války uznávány exilové vlády Belgie či Srbska.⁵⁹ Jakmile byla ukončena evakuace Krymu, francouzská vláda dospěla k závěru, že je třeba diplomatickou podporu Wrangela ukončit. Pokračování humanitární pomoci Paříž podmiňovala rozpuštěním armády, z níž se měla stát masa neorganizovaných uprchlíků.⁶⁰ Urputná snaha Wrangela udržet armádu pohromadě předznamenávala jeden z výrazných rysů pozdějšího chování celé ruské emigrace: bránit ruskou kulturu v zahraničí, zabránit asimilaci prostřednictvím sítě ruských vzdělávacích institucí a kulturních a osvětových organizací.⁶¹

55 Ve všech třech případech se jednalo o jednotky spojené se svými veliteli padnuvšími v občanské válce. Byly součástí Ozbrojených sil Jihu Ruska, uchovávaly si přitom samostatnou identitu, opřenou o kult velitele široce respektovaného mezi dalšími bělogvardějci: generálové Michail G. Drozdovskij (1881–1919), Lavr G. Kornilov (1870–1918), Sergej L. Markov (1878–1918). Jejich zvláštní postavení bylo umocněno legendou opředenými událostmi. Kupř. pro drozdovce byl formativní zkušenosti více jak 1200 km dlouhý pochod z rumunské fronty na Don v březnu – květnu 1918. Srov. Alexej Vasiljevčič ŠÍŠOV, *General Drozdovskij. Legendarnyj pochod ot Jass do Kubani i Dona*, Moskva 2012.

56 A. UŠAKOV, *Gallipoli*, s. 29.

57 Celkem 80 kozáků z transportu, který vyplul do Oděsy 10. 4. 1921, bylo zastřeleno bolševiky hned v prvních dnech po vylovení. Ve stejné době dorazily (nepotvrzené) zprávy z Novorossijsku, že bolševici zastřelili 200 kozáků repatriantů z Lemnu. Zpráva Ruské tiskové kanceláře v Istanbulu z 19. 4. 1921. HIA, N. M. Girs papers, Box 53, file 6.

58 Francouzi měli několik řešení: část vojáků (asi 11 000) se měla přesunout do Jižní Ameriky, část vstoupit do Francouzské cizinecké legie (do dubna 1922 to učinilo 2 437 vojáků a civilistů), ostatní se měli vrátit do Ruska. Srov. dopis francouzského vysokého komisaře generála Pellého generálu Wrangelovi, 14. 3. 1921. HIA, M. N. Girs Papers, Box 55, file 5. Transport většího počtu Rusů do Brazílie byl však pokládán za obtížně realizovatelný z mnoha důvodů (vzdálenost, náklady na cestu). Viz zpráva generálního konzula v Rio de Janeiro G. Brandta ze 7. 3. 1921. HIA, M. N. Girs Papers, Box 55, file 5. Složitá a vyčerpávající jednání s Francouzi obšírně popsal generál Šatilov. Viz BAR, Shatilov Papers, Box 10, s. 937–989. Dále srov. N. CRISS, *Istanbul*, s. 83–84; S. IPPOLITOV – S. KARPENKO – J. PIVOVAR, *Rossijskaja*, s. 83.

59 Srov. Wrangelovy optimistické představy před evakuací z Krymu. *Russkaja vojennaja emigracija 20ch-40-ch godov. Dokumenty i materialy*, vol 1, kniha 2, Moskva 1998, s. 13.

60 A. SHMELEV, *In the Wake of Empire*, s. 415–416.

61 Viz E. WHITE, *The Struggle Against Denationalisation: The Russian Emigration in Europe and Education in the 1920s*, in: *Revolutionary Russia*, 26(2), 2013, s. 128–146.

Tlak na repatriaci a rozpuštění armády nutil Wrangela k hledání alternativy. Nejlepším řešením se zdálo přesunutí armády na území suverénních států, kde velmoci nebudou moci vyvíjet nátlak jako doposud. Neoptimálnější variantou se jevily Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (v ruských pramenech stále zjednodušeně odznačované jako Srbsko) a Bulharsko, vzhledem k dlouhodobým vztahům k Rusku (byť Bulharsko za 1. světové války bojovalo na straně Centrálních mocností). Oficiální jednání mezi Wrangelovým štábem a vládami v Bělehradě a Sofii probíhala intenzivně několik měsíců od 2. dubna 1921. Ruskou delegaci na jednání vedl generál Pavel N. Šatilov. První dohoda (s Královstvím SHS) byla uzavřena již 13. dubna. Jednání s Bulharskem bylo komplikovanější a trvala až do listopadu. Bulharsko nejprve žádné ruské vojáky přijmout nechtělo, po intervenci Francie a dalším jednání názor revidovalo a souhlasilo s přijetím první tisícovky mužů z oblasti Istanbulu. Během dalších jednání byla kvóta dále navyšována, až nakonec Bulharsko akceptovalo zhruba 20 tisíc vojáků z istanbulských táborů i ostrova Lemnos.⁶²

S evakuací se začalo v červnu 1921. Část první jízdní divize byla lodí přemístěna do Soluně a odtud vlakem pokračovala do Srbska. Do konce listopadu ji následoval zbytek jednotky. Poté přišla na řadu pěchota, tvořící jádro tábora na Gallipoli. Část jednotek odešla do bulharské Varny. Následně se evakuace zastavila, v září a říjnu se nedělo nic. Zbylí vojáci se již začali smířovat s další zimou na Gallipoli. V říjnu začaly silné deště a v listopadu přišel silný severní vítr, který zničil část stanového tábora. Život v táboře i přes nepřízeň počasí probíhal podle zaběhnutého režimu jako dřív. 22. listopadu přišlo první výročí pobytu na Gallipoli. O tři dny později následoval přesun dalších jednotek do Bulharska. Tábor a město se postupně vyprazdňovaly. Jednotky, které ještě zůstaly v táboře, byly přemístěny do města, ale jen na několik dní. 14. 12. odplul poslední parník do Bulharska – na něm odplul i velitel sboru generál Kutěpov se svým štábem.⁶³

Ruští vojáci si museli projít těžkou zkouškou nejen na Gallipoli. Na dalších místech, kam byli umístěni, situace byla obdobná, ne-li horší. Donští kozáci nejprve přežívali v táborech v oblasti městečka Čataldža v blízkosti Istanbulu. První seznámení s lokalitou přineslo zklamání. Podobně jako na Gallipoli i zde si kozáci museli své tábory nejdřív sami postavit. V provizorních podmínkách museli žít několik měsíců (tábory Sandžak, Čilingir) nebo i celý rok (tábor Kabakdža).

Dojmy z táborů byly převážně negativní: „Čilingir... *Fuj... odporné slovo*“, psal generál Borodin. „*Přináší strašné vzpomínky. Čilingir – to je noční můra, čirá hrůza, čisté peklo.*“⁶⁴ Čilingir byla ospalá, špinavá vesnička 85 km od Istanbulu. Místo přidělené kozákům leželo na jejím okraji, ve vyprázdňené zemědělské usedlosti, s polorozpadlými stáji

62 Harmonogram jednání viz M. JOVANOVIĆ, *Russkaja armija*, s. 97–100. O jednání s Bulharskem též C. K'OSEVA, *Bolgarija*, s. 48–49. Generál Šatilov věnoval popisu jednání několik kapitol svých memoárů. Viz BAR, Šatilov Papers, Box 10, s. 1076–1168.

63 I poté ještě na Gallipoli zůstali někteří ruští vojáci (v počtu asi 1500 mužů), většinou zbytky jednotek ze sboru technické a důstojnické školy. Původně měli odjet do Srbska, jenže tento příslib nebyl naplněn. Během dalších dvou let byli postupně přemístěni jako pracovní nasazení do Maďarska a teprve v květnu 1923 do poslední část Gallipolců dostala do Království SHS. *Russije v Gallipoli*, s. 102–103; A. UŠAKOV, *Gallipoli*, s. 32;

64 A. UŠAKOV, *Gallipoli*, s. 34.

pro dobytek. Rozpadající se kůlny byly věčně studené, tmavé, plné kyselého, odporného zápachu. V stíněných prostorách řádila cholera. „*Lidé leží na holé, zmrzlé zemi, pokryté trusem a zvířecími exkrementy. Staří lidé, ženy, děti, generálové, kozáci, důstojníci. Hladoví, napůl zmrzlí, špinaví, všichni pokrytí strupy, s bledými, vyhublými, zemitými tvářemi, vyčerpaní a mozolní, tam leží, až na výjimky jen pokrytí hadry. Tohle je Čilingir.*“⁶⁵ Stejně jako v jiných táborech, i v Čilingiru si donšití kozáci houfně stěžovali na nedostatek jídla. Francouzi určili denní normu potravin pro osobu na 500 g chleba, 200 g masové konzervy, 80 g sušených fazolí, 20 g cukru, 2 g čaje, 20 g kokosového másla a 5 g soli. Bylo to o něco méně, než dostávali vojáci 1. sboru na Gallipoli. Ti měli navíc brambory nebo kroupy. Příděly byly brzy omezovány a málokdy se dostaly k vojákům v plném množství. Proviant byl obvykle přerozdělován přes několik instancí a během procesu byla větší část rozkradena. Organizované skupiny vojáků si „přilepšovaly“ na úkor ostatních. Kradli ale i Francouzi.⁶⁶

Navzdory odporu k místu a tvrdým podmínkám se kozáci snažili vést i zde normální život a bavit se. Zpívali písňe a provozovali ochotnické divadlo. Část z nich se nicméně rozhodla tábor opustit a uprchla do Bulharska. Útěky se množily i v souvislosti se zvěstmi, že Francouzi nadále nebudou uprchlíky podporovat. Když se kozáci dozvěděli o konečném přesunu sboru na ostrov Lemnos, odcházeli z Čilingiru masově. Někteří do Bulharska došli, jiní se vrátili zpět.

V táborech Sandžak-Tepe a Kabakdža byly lepší poměry než v Čilingiru. Tábory více připomínaly Gallipoli. Kozáci zde nicméně spokojeni nebyli a zvažovali návrat do Ruska. Debata o možné repatriaci zesílila v únoru 1921. Kozákům, kteří by se chtěli vrátit domů, byla dána lhůta tří dnů na rozmyšlenou. Mnozí váhali, zda je návrat bezpečný, a obrátili se pro radu na velitele. Důstojníci jim příliš neporadili, generál Abramov, velitel sboru Donských kozáků, dal jen vyhýbavou odpověď, že se kozáci musí rozhodnout sami. Neutrální postoj k repatriaci zaujalo i francouzské velení; v každodenní praxi se však objevovala častá hlášení velitelů jednotlivých armádních jednotek o francouzském nátlaku na řadové kozáky, aby s repatriací souhlasili.⁶⁷ Loajalita kozáků vůči Wrangelovu velení nebyla tak silná jako u mužů 1. sboru generála Kutěpova. Kozácká vojska byla vždy více nezávislá, v prvé řadě uznávala autoritu svých atamanů. Disciplína u kozáckých jednotek byla výrazně volnější než na Gallipoli.⁶⁸ Kozáci také cítili silnou vazbu k svému regionu, Donu a Kubáni. I proto byl mezi nimi zájem o repatriaci silnější než u jiných jednotek. 22. února 1921 z 8 000 kozáků v Čilingiru 843 vyjádřilo přání vrátit se do Ruska. Většina z nich evidentně po návratu do Novorossijsku zahynula a skoro nikdo se domů nedostal (viz pozn. 56). Kozáci však neměli a nemohli mít přesné informace o situaci v Rusku, takže během března odpluly další transporty repatriantů. Wrangel proti repatriaci ostře

65 Tamtéž. Dále viz V. DAVATC – N. LVOV, *Russkaja*, s. 105–106; P. ROBINSON, *White Army*, s. 35.

66 Ivan Michajlovič KALININ, *Pod znamenjem Vrangelja*, Rostov na Donu 1991, s. 226–227. Srovnání s Gallipoli viz Vladimír Michajlovič KRAVČENKO, *Drozdocvy ot Jass do Gallipoli*, vol. 2, Mnichov 1975, s. 306.

67 O francouzském nátlaku viz HIA, M. N. Girs Papers, Box 55, file 5 (zpráva z Konstantinopole z 11. 4. 1921).

68 P. ROBINSON, *White Army*, s. 38–42.

protestoval u francouzského velení.⁶⁹ Wrangel se nechoval příliš diplomaticky a veřejně obvinil Francouze z nečestného chování a zrady. Vzniklý konflikt se už nepodařilo zcela urovnat.⁷⁰

Kozáci nežili jen v táborech u Istanbulu. Francouzi po dohodě s Brity rozhodli na počátku roku 1921 o přesunu kozáků z táborů v Čataldze na ostrov Lemnos. Část kozáků tam již žila od konce listopadu 1920. Nyní je následovali další a k 1. únoru už na Lemnu pobývalo 21 505 kozáků.⁷¹ Pověst o Lemnu coby kamenité poušti bez kusu zeleně se již mezitím rozšířila. Noví obyvatelé o ostrově neslyšeli mnoho dobrého a teď viděli drsnou realitu na vlastní oči. Podmínky byly provizorní, kozáci žili v stanovém městě. Život zde silně připomínal Gallipoli, kozáci si opět museli vše postavit vlastníma rukama. Trvalým problémem bylo nedostatečné zásobování a stížnosti na hladové přídělky byly na denním pořádku. Nejbližší řecká vesnice stála pět kilometrů od tábora a kozáci tam chodili prodávat části výstroje a výzbroje, aby si mohli koupit nějaké jídlo navíc. Podobný „výprodej“ byl ovšem zakázán a po kozácích pátrali francouzští vojáci.⁷²

Hraběnka Varvara Bobrinská, která na Lemnos zavítala v rámci své práce v humanitární misi, na ostrov nevzpomínala v dobrém ani v nejmenším: „*Ostrov nebyl připravený na přijetí, stany stály přímo na zemi, často vlhké, nemocnice nevybavená, trpěla v rukou manželky plukovníka Cornwalla, sebevědomé a bezduché Židovky. U dětí začala epidemie spalniček, způsoby léčby se neshodovaly s tím, na co byly ruské děti zvyklé – děti byly drženy ve spalničkách s otevřenými okny a všechny dostaly zápal plic, který je přivedl do hrobu. Lemnos je obrovský ruský hřbitov.*“⁷³

Přes všechny útrapy i na Lemnu se každodenní život kozáků ustálil podobně jako na Gallipoli. Byla zde založena Atamanská vojenská škola, kozáci hráli ochotnické divadlo nebo organizovali různá sportovní klání.⁷⁴ Neustále přitom probíhala diskuse o budoucnosti. Tlak francouzského velení na rozpuštění jednotek a přesun kozáků kamkoli, byl evidentní. Kozáci se chtěli dostat z ostrova, někteří kývli na nabídku odejít do Brazílie, s vidinou práce na plantážích, jiní dávali přednost Francii. Další se akceptovali nabídku vrátit se do Sovětského Ruska, dostat amnestii a pracovat pro ropnou společnost v Baku.⁷⁵

69 Dopisy Wrangela generálu Pellému z 2. a 10. 4. Dopis z 10. 4. reagoval na článek v novinách „Stamboul“ z 9. 4., píšící mj. o bolševické amnestii pro repatrianty. Velitelé Wrangelových jednotek se také museli vypořádat se sovětskou propagandistickou literaturou šířenou v Istanbulu a vyzývající vojáky k návratu do Ruska. Srov. S. IPPOLITOV – S. KARPENKO – J. PIVOVAR, *Rossijskaja emigracija*, s. 83.

70 P. ROBINSON, *White Army*, s. 43–44.

71 V táborech u Čataldze se k stejnému datu jejich počet snížil na 11 874. BAGNI, *Lemnos*, s. 198.

72 Na první pořádné jídlo od evakuace z Ruska si kozáci museli počkat až do příchodu do Bulharska v září 1921. *Lemnoskij dnevnik junkera Kubanskogo voennogo učilišča im. Generala M. V. Alekseeva Vladimira Otreško 1920–1921 gg.*, Moskva 2018, s. 13, 16, 18, 53.

73 GARF, f. 5819, Bobrinskaja Varvara Nikolajevna, op. 1, ed. chr. 5, l. 133.

74 Vzpomínky na lemnoský pobyt, místy dosti sentimentálně laděné, s důrazem na fungování Atamanské vojenské školy, sepsal plukovník Sergej Vasiljevič Rytčenkov (1883–1975). Byl evakuován do Bulharska, později emigroval do Francie. Srov. S. RYTČENKOV, *259 dnej lemnoskago sidenija*, Paříž 1933.

75 B. BAGNI, *Lemnos*, s. 224.

Evakuace kozáků z Lemnu do Bulharska začala na konci května 1921. Dostali přednost, jelikož podmínky na ostrově byly horší než na Gallipoli. Evakuace byla dokončena do začátku září. Z 24 000 mužů na Lemnu 8 582 bylo repatriováno do Sovětského Ruska, 6 089 odešlo do Bulharska, 4 807 do Srbska, přibližně 2 450 do Řecka, 1 029 do Brazílie a ostatní do různých dalších zemí.⁷⁶

Porážka proměněná ve vítězství? Exil jako krize a kolektivní paměť

V době revoluce a občanské války postihl mnoho rodin, které se postavily bolševikům, stejný nebo podobný osud: ztráta společenského postavení, násilná smrt příbuzných, zničení milovaného rodového sídla v případě šlechty, či nucený exil. Pro vojáky z povolání byla především vojenská porážka vážnou ranou. Cítili se poníženi, poražení nenáviděným nepřitelem. Tragické události zůstaly v individuální či rodinné paměti jako závažné trauma přenositelné nejen mezi generacemi, ale i mezi rodinami, čímž se staly kolektivními traumaty sdílenými ruskou emigrací, nebo alespoň svébytnými skupinami emigrantů jakými byli aristokraté nebo armádní důstojníci. Kolektivní traumata vyplývala ze selektivních procesů historického vzpomínání a zapomínání. Pokud bylo trauma úspěšně reprezentováno a zprostředkováno jako ohrožení celé skupiny, bylo snadné si ho zapamatovat, i když k samotnému traumatu došlo před mnoha lety.⁷⁷ Pro mnoho Rusů v exilu se stalo trauma z revoluce a útěku z Ruska podobně klíčovou a formující částí jejich historie jako otroctví při formování afroamerické identity nebo hladomor v letech 1932-33 ve vývoji ukrajinské národního vědomí proti sovětské/ruské nadvládě. V menší míře jej můžeme dokonce srovnat s holocaustem, nejcitovanějším kolektivním traumatem 20. století.

Ekonom Albert O. Hirschman analyzoval individuální reakce na problematické životní situace z pohledu konceptu racionální volby. Definoval typické reakce na krizi jako „odchod“ (úplné odříznutí se od situace a radikální změna života), nebo „loajalitu“ znamenající neochotu opustit „potápějící se loď“. Loajalita je možná, pokud existuje určitá naděje na změnu k lepšímu a projevuje se pasivním čekáním nebo aktivním odporem („hlas“/„voice“).⁷⁸ Belgický sociolog Guy Bajoit považoval Hirschmanův koncept „odchodu, loajalitu a hlasu“ za nedostatečný a definoval přijetí řešení v krizi jako druh dvourozměrné smlouvy. Na jedné straně jde o spolupráci se společenským řádem odpovědným za krizi, na druhé straně o sociální kontrolu praktikovanou tímto řádem. Bajoit navrhl klasifikaci reakcí na krizovou situaci, kdy se reakce vždy vzájemně ovlivňují. „Odchod“ narušuje spolupráci a sociální kontrolu; „hlas“ zpochybňuje kontrolu, ale má

⁷⁶ Kazaki v Čataldze i na Lemnose v 1920–1921 gg., Bělehrad 1924, s. 162; B. BAGNI, *Lemnos*, s. 210–228. Bagni uvádí, s odkazy na francouzské prameny, odlišné počty repatriantů do Sovětského Ruska a přesídlenců do jednotlivých zemí než ruské zdroje.

⁷⁷ Srov. Jeffrey C. ALEXANDER, *Toward a Theory of Cultural Trauma*, in: J. C. Alexander (et al.), *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley 2004, s. 1–30.

⁷⁸ Albert O. HIRSCHMAN, *Exit, Voice, and Loyalty: Responses on Decline in Firms, Organizations, and States*, Cambridge, MA, 1970.

za cíl zachovat spolupráci (dialog k dosažení společných cílů); „apatie“ posiluje zavádění sociální kontroly, ale výrazně snižuje šance na spolupráci.⁷⁹ Hirschman ani Bajoit ve svých teoriích nepoužívali příklad Ruska, revoluce, občanské války nebo válečných uprchlíků, pro námi popisovanou situaci se právě jejich přístup hodí. Revoluce a občanská válka byly krizí. Útěk z Ruska představoval odchod a radikální změnu. Pobyt v Rusku znamenal loajalitu, spolupráci nebo apatii, která převládla tváří v tvář zjištění, že bolševický režim se jen tak nezhroutí.

Pro uprchlíky z Ruska a jejich následující život v exilu by výše uvedenou teorii bylo možné dále modifikovat. „Hlas“ uprchlíků se již nevymezuje vůči domácímu ruskému (bolševickému) režimu, ale vůči realitě exilu (např. stížnosti uprchlíků na podmínky v táborech, kritika přístupu západních spojenců, kteří byli obviňováni z nedostatečné pomoci uprchlíkům, povýšeného jednání vůči nim apod.). Nebyl-li hlas vyslyšen, mohl nastat „odchod“. Vojáci nespokojení s životem v táborech, plní nejistoty o budoucnosti a toužící po vlasti se rozhodli pro repatriaci. „Loajalita“ znamenala zachování věrnosti „bílé myšlenky“, tedy ideji „Velkého Ruska“, uznávání autority velitelů, případně i odmítání jakékoli kritiky a vytváření pozitivního mýtu. Takto se zrodila „legenda o Gallipoli“ spolu s oslavováním Wrangela a dalších generálů jako zachránců, kteří vyvedli armádu z Krymu. „Apatie“ se mohla projevovat buď smířením s osudem („do Ruska se nikdy nevrátíme“), nebo naopak akceptováním bolševického vítězství a souhlasem s repatriací.

Ruská vojenská emigrace se obtížně smířovala s vojenskou porážkou a odchodem z Ruska. Ponížení z porážky v občanské válce bylo o to silnější, že ruští důstojníci celou válku plánovali dobytí Istanbulu, a nyní se zde ocitli v podřadném postavení uprchlíků, závislých na vnější pomoci.⁸⁰ Iluze o brzkém pádu bolševiků u vojenské emigrace žila po celé meziválečné období a existovala ruku v ruce s touhou po odplatě. I proto se mnozí důstojníci přidali za 2. světové války na stranu Německa v útoku na SSSR, nebo alespoň Německo podporovali v rámci svých možností. Ukázkovým příkladem může být generál Alexej von Lampe, který vysvětloval spolupráci s Němci jednoduše: „*Nenávisti k bolševikům se nikdy nezbavím.*“⁸¹

79 Guy BAJOIT, *Exit, Voice, Loyalty... and Apathy. Les Réactions Individuelles au Mécontentement*, Revue française de sociologie, 29, 1988, Nr. 2, s. 325–345.

80 Rusko válčilo s Osmanskou říší opakovaně po celou moderní dobu, počínaje vládou Petra I. Velikého. Během první světové války ruské armádní velení plánovalo – byť k realizaci nikdy nedošlo – útok proti Istanbulu s cílem obsadit úžiny Bosporu a Dardanely. Srov. Sean McMEEKIN, *The Russian Origins of the First World War*, Cambridge, Mass. – London 2011.

81 Lampeho pozitivní smýšlení o nacistickém Německu kvůli antikomunismu viz HIA, Aleksei Petrovich Arkhangelskii Papers, Box 4, dopisy Lampeho z 21. 6. 1940 a 21. 5. 1941. Také viz Konstantin Konstantin SEMENOV, *Moje nenávisti k bolševikům ja ne izmenju: Aleksej fon Lampe kak zerkalo vojennoj emigracii*, Vestnik SPbGU, ser. 2, 2016, č. 1, s. 76–91. Dále srov. Oleg BEYDA, 'Iron Cross of the Wrangel Army': *Russian Emigrants as Interpreters in the Wehrmacht*, Journal of Slavic Military Studies, 27 (2014), s. 430–448; TÝŽ, *A Different Russian Perspective or 'Their Long defeat': White Émigrés and the Second World War*; in: T. Moss – T. Richardson (eds.), *New Directions in War and History. Debating Military History*, Newport 2016, s. 72–87; Jurij Stanislavovič CURGANOV, *Neudavšijsja revanš. Bělaja emigracija vo Vtoroj mirovoj vojne*, Moskva 2001.

Častým prvkem úvah uprchlíků bylo zklamání až rozhořčení nad přístupem západních spojenců. Kněžna Lidija Vasilčiková, již v pařížském exilu, si v souvislosti s oslavami konce války povzddechla: „*Francouzi jsou mistři v urážkách a ponižování, a to se bohužel vztahuje na jejich nepřátele i bývalé spojence.*“⁸² Vasilčiková měla pocit, že všichni spojenci Francie se účastnili oslav konce války, na nikoho se nezapomnělo, jen na Rusy. Až na výjimky nikdo neocenal oběti učiněné Ruskem pro Spojence během války. A zatímco se všichni radovali z míru a vítězství, „*opuštěné a zapomenuté Rusko kráčelo vstříc své Golgotě.*“⁸³

V případě kněžny Vasilčikové se jednalo spíše o všeobecný povzdech nad „nevědkem“ Západu vůči Rusku. Na Gallipoli byly běžné stížnosti spojené s útrapami každodenního života. Vojáci v táborech byli obvykle nespokojeni s nedostatečnými přiděly jídla. Jeden z „gallipolců“ si stěžoval na „lakomé Francouze“ dávající přiděl deseti fazolí na osobu. „*Když se hodí do jednoho velkého hrnce, je to jako lovit je v Marmarském moři.*“⁸⁴ Uvedli jsme několik příkladů negativního pohledu na způsob řízení uprchlických táborů (Lampe, Bobrinská), z nichž probleskovala i ruská xenofobie, zejména v podobě antisemitismu. V tom se odrážela stará tradice antisemitismu carských elit, zvláště důstojnického sboru, umocněná revolucí a válkou. Podobným způsobem se stupňovala i nechuť k dosavadním spojencům. Zejména renomé Francouzů klesalo již od nešťastné evakuace Oděsy na jaře 1919.⁸⁵ Z pohledu Rusů se chovali jako vyděrači – nabízeli pomoc, která by je příliš nestála, přemlouvali je k odchodu do Brazílie i na jiná místa, a současně omezovali již tak hladové přiděly.⁸⁶ Pomyslným vrcholem věrolomnosti potom byl tlak na repatriaci. Noviny *Obščeye dělo* vycházející v Paříži zveřejnily tvrdý odsudek spojenecké politiky. V článku „I ty, Brute“, bylo jasně řečeno, že zatímco případný odchod do Brazílie znamená odchod na nucené práce a do otroctví, návrat do Sovětského Ruska se rovná rozsudku smrti. „A to má být vděk za to, že Rusové v roce 1914 pomohli útokem na Východní Prusko zachránit Paříž?“, psal se autor článku a šéfredaktor listu Vladimir Burcev.⁸⁷

Jak byl rozezlen na Francouze, které otevřeně obvinil ze zrady, Wrangel oceňoval pomoc ze strany Britů. Několikrát vyjádřil díky generálu C. H. Haringtonovi. „*Bez přehánění musím říci, že Vám statisíce křesťanů v Istanbulu (Konstantinopoli) vděčí za život,*“ psal

82 VASILČIKOVÁ, *Isčeznuvšaja Rossija*, s. 541.

83 Tamtéž., s. 543.

84 HIA, Vrangel Collection, reel 132 (Box 110, folder 4), dopis z 27. 5. 1921. Srov. také A. UŠAKOV, *Gallipoli*, s. 34.

85 K. MUNHOLLAND, *The French Army*, s. 57–58.

86 V. VITKOVSKIJ, *Konstantinopolskij*, s. 4–5.

87 *Obščeye dělo*, 22. 3. 1921, č. 250, s. 1. Pár dní předtím stejné noviny otiskly ostrou kritiku britské politiky vůči Rusku. Velká Británie uzavřela 16. března s bolševickou vládou obchodní dohodu, což se znamenalo uznání sovětského režimu de facto. Srov. *Obščeye dělo*, 19. 3. 1921, č. 247, s. 1. O britsko-ruských jednáních a obchodní dohodě viz Zara STEINER, *The Lights that Failed. European International History 1919–1933*, Oxford 2005, s. 155–157; Jevgenij Jurjevič SERGEJEV, *Bolševiki i Angličane. Sovetsko-britanskije otnošenija, 1918–1924 gg.: ot intervencii k priznaniju*, Sankt-Peterburg 2019, s. 314–327.

mu v listopadu 1922 ze Sremských Karlovic.⁸⁸ Zároveň víme, že Wrangel psal rozhořčené protestní dopisy francouzskému velení, když se dozvěděl o tlaku na kozáky, aby souhlasili s repatriací do Sovětského Ruska. Musíme připustit, že Wrangelova zkušenost byla odlišná od řadových vojnů nebo i důstojníků internovaných v táborech. Vrchní velitel nemusel čelit každodennímu nepohodlí, značnou část pobytu v Istanbulu zůstal na své jachtě „Lucullus“. Tábory ovšem navštěvoval a promlouval k vojákům. Z diplomatických jednání s představiteli Dohody věděl, kdo a jak se snaží uprchlíkům upřímně pomoci a jak jsou i spojenečtí velitelé limitováni příkazy svých vlád v Londýně nebo Paříži. Vojáci na Gallipoli či Lemnu viděli v prvé řadě drsnou realitu míst, kde museli trávit měsíce v dosti nuzných podmínkách. Od svých velitelů čekali, že se o ně postarají, a přirozeně spoléhali na Wrangela jako vrchního velitele. Wrangelovo renomé nijak výrazně uprchlickou anabází neutrpělo. Kult velitele, který vznikl už na Krymu a nadále posiloval.⁸⁹ Přispělo k tomu nepochybně i udržení kontinuity ruské armády v exilu v podobě Ruského vševojejského svazu, který Wrangel založil a postavil se mu do čela. Kult nakonec přežil i samotného Wrangela, který zemřel v Bruselu v roce 1928.

Uctívání byli i další generálové, především Alexandr Kutěpov, který po Wrangelově smrti převzal velení Ruského vševojejského svazu.⁹⁰ U Kutěpova byla vyzdvihována jeho osobní odvaha a přísnost s jakou udržoval mezi vojáky disciplínu i v těžkých chvílích na Gallipoli. Nikanor Savič, člen Wrangelovy vlády na Krymu, o Kutěpovovi psal: *„ukázal se být velmi surovým, ale současně i starostlivým velitelem. [...] Pochopil, že nastal psychologický moment a předložil vyloděným jednotkám požadavek co nejtvrďší disciplíny a bojové kázně. První případ neuposlechnutí příkazu narušení disciplíny vyvolal tvrdý trest, kriminální přečin následoval rychlý trest – polní soud... Potom okamžitě všichni pochopili, že nejsou běženci, ale ozbrojená síla fungující podle dávno daných tradic a zásad bývalé armády... Mládež zvedla hlavu, cítila se silná, užitečná, s budoucností... Vnější kázeň, čistota a určitá noblesa brzy ukázaly, že v táborech jsou disciplinovaní vojáci ... že se jedná o organizovanou sílu, i když téměř neozbrojenou, ale stále schopnou postavit se za sebe ...*

88 HIA, Wrangel Collection, Reel 200 (Box 152, file 45), l. 52. Velitel britských okupačních jednotek v Istanbulu generál C. H. Harington se skutečně snažil uprchlíkům pomáhat nad rámec svých pravomocí. V listopadu 1921 psal na britské ministerstvo vojenství: *„V současnosti přichází pouze pomoc od Britů s malou pomocí Američanů a prakticky žádná od Francouzů a Italů. Udržování veřejného pořádku a sanitární služby je má zodpovědnost. Děláme, co můžeme, ale musím vás vážně varovat, že situace se rychle stává zoufalou. Dokud budeme mít peníze a jídlo, budeme i nadále pomáhat, protože jsme Angličané a nemůžeme snést, že tyto tisíce mužů, žen a dětí umírají hladem, ale mělo by být vynaloženo rozhodné úsilí nám pomoci.“* TNA, T 161/89/17. Harington apeloval i na britské veřejné mínění prostřednictvím tisku. Srov. *Starving Russians in Constantinople: General Harington's Plea to the Editor of the Times*, The Times, 4. 11. 1921.

89 Srov. sborník vydaný při 10. výročí Wrangelova úmrtí. Alexej A. von LAMPE (ed.), *Glavnokomandujuščij ruskoj armijej general baron P. N. Vrangel': k desjatiletiju jeho končiny 12/25 aprěl'ja 1938 g.*, Berlin 1938. Pro silně pozitivní obraz Wrangela srov. memoáry monarchisty Nikolaje N. Čebyševa, který byl vedoucím tiskového oddělení Wrangelova štábu. Nikolaj N. ČEBYŠEV, *Blizkaja dal*, in: *Konstantinopol – Gallipoli*, Moskva 2003, s. 140–141.

90 Viz vzpomínkově laděný sborník *Kutěpov: sbornik statěj*, Paříž 1934. Součástí Kutěpovovy legendy byl i jeho dramatický konec v exilu: coby velitel Ruského vševojejského svazu byl roku 1930 v Paříži unesen agenti sovětské tajné služby a při převozu do SSSR zemřel. Srov. Vladislav Ivanovič GOLDIN, *Generalov pochiščali v Paříže. Russkoje vojennoje zarubežje i sovetckije specslužby v 30-egody XX veka*, Moskva 2016.

*Vojáci a důstojníci se před očima morálně znovuzrodili. Po krátké době se tito lidé změnili k nepoznání, morálně ožili a stali se příslibem být mravně nejsilnější částí emigrace.*⁹¹

Paul Robinson v monografii o bílé armádě v exilu konstatuje, že je obtížné proniknout do oficiální „gallipolské mytologie“. Všechny vznešené a oslavné fráze sepsané ve vzpomínkových sbornících a memoárové literatuře je třeba hodnotit opatrně. Kutěpov byl sice obáván, respektován a oslavován, morální vzkříšení 1. armádního sboru však rozhodně nebylo absolutní. Robinson věcně podotýká, že pokud by vše bylo bez problémů, Kutěpov by nemusel vydávat příkaz dávající jeho mužům třídenní lhůtu na rozmyšlenou, zda chtějí zůstat nebo odejít. A pravděpodobně asi pětina 1. sboru skutečně během ročního pobytu Gallipoli opustila. Ti, co zůstali, tak jistě učinili nejen z přesvědčení, ale i proto, že neviděli alternativu.⁹²

Podstatný však byl zrod legendy, která mohla plnit integrační funkci v dalších letech exilu. Jakkoli frustrující byla skutečnost porážky, útěku z Ruska a strádání v uprechlických táborech, účastníci anabáze v ní dokázali nalézt i pozitivní prvky. Vsevolod Sachanov, opouštějící Gallipoli jako jeden z posledních, konstatoval: „*Před rokem jsme dorazili do Gallipoli. Vyčerpání, unavení, mnoho z nás nemocných, právě poražených na bitevním poli, ztratili jsme veškerou víru v budoucnost. Nyní jsme se pustili do nového života. Když jsme odešli, nabyli jsme síly, věřili ve svou sílu a lepší budoucnost. V Gallipoli jsme toho prožili hodně. Hodně těžkého, bolestivého, ale také moc krásného. Ani šikanování Francouzů, ani ponižující závislost na jejich almužnách v podobě hladových přídělů, ani těžký život v zimě ve studených stanech, ani nedostatek jakéhokoli, byť jen základního pohodlí, ani téměř naprostý nedostatek peněz nás nezlomily. Zde jsme se naučili milovat Rusko celou svou duší a zde jsme si plně uvědomili odloučení od naší vlasti.*“⁹³ Generál Jevgenij Karlovič Miller shrnul výsledek anabáze jednoduše: „*Gallipoli a Lemnos jsou vítězství ducha nad hmotou.*“ A vyjádřil přesvědčení, že vzkříšení a upevnění bojového ducha posiluje naději na konečné vítězství na bolševiky.⁹⁴ Takovým způsobem se vytvářel mýtus o Gallipoli.

V září 1921 proběhla ustavující schůze *Spolku Gallipolců*, který měl později sdružovat všechny emigranty vyskytující se na Gallipoli. Z hlediska kolektivní paměti se jednalo o určující moment. Spolek Gallipolců uchovával živou vzpomínku na roční pobyt na poloostrově. Současně to potvrzuje, že se pro členy spolku jednalo o pamětihodnou událost; něco, co trvale poznamenalo jejich další život. Byla to formativní zkušenost pro následující roky v exilu. Spolky Gallipolců fungovaly v mnoha zemích (včetně Československa),⁹⁵

91 Cit. podle Alexandr Borisovič ŠIROKORAD, *Upuščený šans Vrangelja. Krym – Bizerta – Gallipoli*, Moskva 2009, s. 279-280. O disciplíně Kutěpovova sboru též DAVATC – LVOV, *Russkaja Armija*, s. 84; *Russkije v Gallipoli*, s. 106-14, 138.

92 P. ROBINSON, *White Army*, s. 48-49.

93 A. UŠAKOV, *Gallipoli*, s. 32.

94 *Živym i gordym*, Bělehrad 1932, s. 10.

95 K Československu srov. A. KOPŘIVOVÁ, *Střediska*, s. 70. Archiv československé větve Spolku Gallipolců se nachází, bohužel, v Moskvě (v důsledku převezení Ruského zahraničního historického archivu, který byl po většinu I. republiky majetkem československého státu, do Sovětského svazu v roce 1946) a je součástí Státního archivu ruské federace (GARF, f. 5759, Gallipolijskoje občestvo v Prague).

což ještě více přispělo k tomu, že „zázrak na Gallipoli“ se zařadil v kolektivní paměti mezi legendární momenty bílého hnutí podobně jako Ledový pochod z roku 1918 (ústup Dobrovolnické armády od Rostova na Kubáň od února do května 1918), Drozdovského pochod (přesun v únoru až dubnu 1918 z Rumunska na Kubáň) nebo Velký sibiřský ledový pochod (zimní ústup admirála Kolčaka v listopadu 1919 až únoru 1920).

Jedním z charakteristických příkladů dobového vytváření gallipolské legendy může být sborník *Živym i gordym* vydaný Spolkem Gallipolců v Bělehradě (1923). Útlá knížka obsahovala patetické a oslavné výroky o ruské armádě na Gallipoli sebrané od nejvýznamnějších představitelů ruského exilu, s převahou bývalých důstojníků-bělogvardějců. Nejednalo se o první podobný text. Různé „pamětní almanachy“ a další publikace připomínající Gallipoli, ale i Lemnos a pobyty v dalších táborech, vznikaly ještě během anabáze.⁹⁶ Společným znakem byl stesk po ruské vlasti, v případě kozáků konkrétně po jejich rodném kraji (Don, Kubáň), nenávist k bolševikům a komplikovaný vztah k spojencům, kteří bělogvardějce zachránili a současně zklamali.

Závěr

Masový útěk z Ruska po občanské válce představoval v mnoha ohledech bezprecedentní historickou událost. Nejen kvůli počtu uprchlíků a jejich následnému globálnímu rozptylu, ale také z hlediska mezinárodní reakce na vzniklou humanitární krizi (vytvoření úřadu vysokého komisaře pro uprchlíky při Společnosti národů; mezinárodní právní úprava postavení uprchlíků atd.).

Z hlediska osobního prožitku uprchlíků se rovněž jednalo o zásadní událost. Frustrace z porážky v občanské válce a nuceného útěku z Ruska se stala silnou formativní zkušeností pro další život v exilu. Analýza vnímání krizové situace uprchlíky přímo v jejím průběhu a jejího následného ukotvení v kolektivní paměti může velmi pomoci při objasnění psychologie ruského exilu. Odhaluje zdroje budoucích postojů (trvající nenávist vůči SSSR nebo naopak smíření s osudem a snahu o návrat do vlasti) a chování. Přežívání v nuzných podmínkách v uprchlických táborech a v Istanbulu představovalo traumatizující zkušenost. Zejména u vojáků vyvolala silnou touhu po odplatě a myšlenky na revanš se u ruské vojenské emigrace držely po celou meziválečnou dobu, a nakonec vehnaly mnoho ruských emigrantů do spolupráce s nacistickým Německem.

V kolektivní paměti vojenského exilu se obraz utrpení zároveň proměnil v morální triumf: bělogvardějci zvítězili nad nepřízní osudu, zachovali si jednotu, bojového ducha a byli připraveni nadále sloužit Rusku, byť rozptýleni v mnoha zemích světa. Šíření mýtu bylo o to úspěšnější, že kolektivní paměť vojenského exilu byla utvářena nejen společným prožitkem, ale tento prožitek byl neustále připomínán existencí veteránských organizací na bázi jednotlivých jednotek a také vytvořených právě na základě společného prožitku (Spolek Gallipolců). Istanbulská anabáze se stala jedním z určujících momentů pro formování kolektivní psychologie části ruského exilu.

⁹⁶ Např. M. A. KRITSKIJ, *Skazanie o gallipolijskom sidenii*, Bělehrad 1922; Ivan LUKAŠ, *Goloe Pole. Kniha o Gallipoli. 1921 god.*, Sofie 1922; *Gallipoli 1920–1950 gg. K tridcatiletiju vysadki 1-go armejskogo korpusa v Gallipoli*, Paříž 1950; *Gallipoli: Lemnos, Čataldža, Bizerta*, Hollywood 1955.

Russian Refugees after Civil War (1920–1922). Personal Experience and Disillusion as a Basis of Collective Trauma?

(Summary)

The paper focusing on Russian refugees after the civil war combines individual and collective memory levels. The soldiers' perspective proved particularly useful, as they formed a visible, largely separate group (separate military camps) among the refugees, with a strong identity based on belonging to a specific unit.

The frustration of the defeat in the civil war and the forced flight from Russia became a strong formative experience for further life in exile. Analysing the refugees' perception of the crisis and its subsequent anchoring in the collective memory can help clarify the psychology of the Russian exile. It reveals the sources of future attitudes (permanent hatred of the USSR or, on the contrary, reconciliation with fate and the desire to return to the homeland) and behaviour. Surviving in poor conditions in the refugee camps and Istanbul was a traumatic experience. It created a strong desire for revenge among the soldiers, and thoughts of revenge persisted among the Russian military emigration throughout the interwar period.

Simultaneously, in the collective memory of the military exile, the image of suffering was transformed into a moral triumph: victory over adversity, preservation of unity, and militancy. The veterans of the White Army were ready to continue to serve Russia, although scattered in many countries of the world. The spread of the myth was also successful because the collective memory of the military exile was shaped by a shared experience, which was constantly reminded by the existence of veteran organisations based on individual units and recent events (e.g. Gallipoli Union). The Istanbul anabasis became one of the defining moments for forming the collective psychology of part of the Russian exile.

Mgr. Zbyněk Vydra, Ph.D.
Univerzita Pardubice
zbynek.vydra@upce.cz